

مهدی مکی‌نژاد^۱

کتیبه‌نگاری الوان

معرفی کتیبه امام‌زاده زید بازار تهران

موقعیت و سابقه تاریخی بنا
بنای مرقد امام‌زاده زید بن علی بن الحسین زین العابدین علیه السلام معروف به «امام‌زاده زید» در مجموعه بازار تهران در انتهای جنوبی بازار بزازان و انتهای بازار کفاشها واقع شده است. بنا به مدارک و اسناد «قدیمی‌ترین تاریخ موجود در امام‌زاده متعلق به صندوق عتیقه مرقد مورخ به سال ۹۰۲ق است»^۲ اما قسمت‌های اصلی بنا در دوره قاجار ساخته شده است. «بنای گنبدخانه از آثار زمان فتح‌علی‌شاه قاجار و مورخ ۱۲۴۵ق است. صحن و ایوان و حجرات در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار و در خلال سالهای ۱۲۹۷ تا ۱۳۰۱ق احداث گردیده است.»^۳ توسعه شبستان ضلع غربی و آشپزخانه و آبریزگاه در زیرزمین با کمک‌های مردمی در دوره معاصر به دست استاد علی‌اصغر شعریاف انجام گرفته است.

کتیبه‌های کاشی‌کاری

در این بنا سه کتیبه کاشی‌کاری مربوط به دوره قاجار دیده می‌شود. یکی از کتیبه‌ها مربوط به ایوان بزرگ ضلع شرقی بناست که به خط نستعلیق جلی در زمینه کاشی لاجوردی و به تاریخ ۱۲۹۷ق است؛ دیگری کتیبه ساقه پیرونی گنبد است که به خط ثلث به رنگ سفید روی کاشی لاجوردی است. «این کتیبه که مشتمل بر آیاتی از سوره دهر است و ظاهراً آن را هم‌زمان با کتیبه داخل حرم ساخته و در زمان کاشی‌کاری گنبد در سالهای ۱۳۱۹-۱۳۲۲ در محل فعلی قرار داده‌اند.»^۴ سومین کتیبه کاشی‌کاری شده کتیبه گنبدخانه است که به تفصیل بدان می‌پردازیم.

کتیبه گنبدخانه

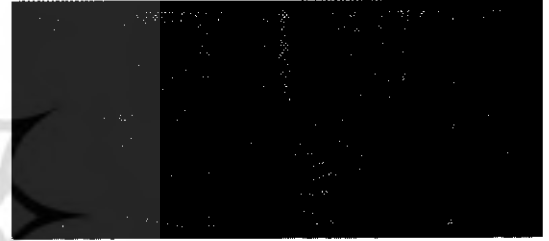
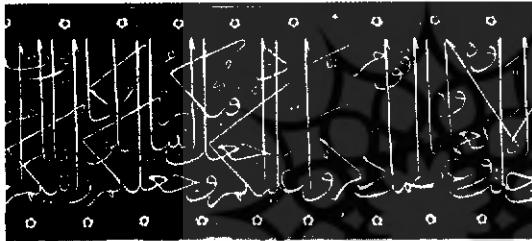
مشخصات فنی

این کتیبه را کاشیهای خشتی هفت‌رنگ به ابعاد ۱۸×۱۸ سانتی‌متر به خط ثلث در چهار وجه گنبدخانه نوشته‌اند. طول هر ضلع گنبدخانه ۸/۲۰ متر و در نتیجه طول کلی این کتیبه ۳۲/۸۰ متر، و عرض یا ارتفاع آن ۷۲ سانتی‌متر است. متأسفانه در زمان آینه‌کاری گنبد، ۲۲ سانتی‌متر از بالا و پایین حاشیه تزئینی این کتیبه زیر آینه‌کاری پنهان شده است. زمینه حاشیه زرد و به شکل ترنجی است که داخل آن با گل و بوته‌های طبیعی به رنگ قرمز و قهوه‌ای و ... نقاشی شده است.

کتیبه سردر مرقد امام‌زاده زید بازار تهران به لحاظ نوع کاربرد رنگ در آن منحصر به فرد و در تاریخ کتیبه‌نویسی ایران بی‌سابقه است. در این مقاله ضمن معرفی کامل این کتیبه، زمینه تاریخی و هنری آن به اجمال بررسی می‌شود.

ت ۱ (بالا). کتیبه
گنبدخانه امامزاده زید
ت ۲ (راست). شاه محمود
نیشابوری، خط
گره خورده در هم، رنگ
مشکی، «تو کلت بفقره
المهمن»، رنگ آبی،
«هو الفقور ذوالرحمة»،
دوره صفویه

ت ۳ (چپ). محمود
(از خوشنویسان دوره
تیموری)، کتیبه کاشی
معرق به خط ثلث، دوره
تیموری ۸۷۶ق، تهران،
موزه ملی ایران

قوام ملك شاهنشاه جناب آصف الدوله
شد این محکم بنای دیرپا را از همم بانی
پی تاریخ اول سال بنیادش خرد گفتا
بیا شد کمبه اول بحکم آصف ثانی

زمینه اصلی کتیبه لاجوردی و خط به رنگ سفید است. به لحاظ نوع ترکیب بندی، حروف و کلمات در این کتیبه تو در تو و فشرده هستند، ما بین حروف فضای خالی وجود دارد که به هنرمند مجال داده از رنگ استفاده بیشتری بکنند. یک کشیده معکوس سرتاسری در وسط کتیبه، کرسی اصلی خط را مشخص کرده است. چنین ترکیب بندی ای چه پیش تر و چه در همین دوره سابقه دارد.

مصرع آخر این شعر ماده تاریخ بناست که به حساب جمل سال ۱۲۴۵ق، یعنی اواخر سلطنت فتح علی شاه قاجار است. در هیچ جای این کتیبه نام خطاط ذکر نشده، اما شباهت این کتیبه و کتیبه ساقه بیرونی گنبد به لحاظ نوع خط و ترکیب حروف و محتوا (سوره دهر) نشان می دهد که خطاط آنها یک نفر است. در قسمت پایانی کتیبه ساقه گنبد حدود یک متر کاشیهای جدیدی نصب شده که تاریخ تعمیر و کاشی کاری گنبد را به سال ۱۳۲۲ش نشان می دهد. (شاید این قسمت را بدین سبب به کتیبه افزوده باشند که طول کتیبه از محیط ساقه گنبد کمتر بوده است). می دانیم که مسجد امام تهران نیز در زمان فتح علی شاه ساخته شد و کتیبه های آن مورخ ۱۲۴۰ق و ۱۲۴۱ق است. از مقایسه خط کتیبه مورد بحث با کتیبه مسجد امام (شاه سابق) می توان احتمال داد که خطاط کتیبه

متن کتیبه

متن این کتیبه سوره ۷۶ قرآن کریم، سوره دهر (انسان) با ۳۱ آیه است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. هل اقی علی الانسان حین من الدهر...» چون این سوره یادآور اهل بیت علیهم السلام است، از آن در مکانهای مذهبی بسیار استفاده می کنند. در قسمت پایانی کتیبه شعری به خط نستعلیق در زمینه ای به ابعاد ۵۰×۷۲ سانتی متر بدین مضمون آمده است:

بعهد خسرو صاحبقران دارای دین پرور
سلیمان دویم فتحعلی شه ظل یزدانی

۴. کتیبه مسجد امام، اصفهان. دوره صفویه

حروف، مانند ص، ه، ط، که قبلاً سابقه داشته، فضاهای خارج از این نوع حروف، ما بین کلمات حروف و گردش نقوش را نیز به مقدار زیاد به ترتیبی رنگ آمیزی کرده اند که در مجموعه کتیبه نوعی هماهنگی و گردش رنگهای مختلف پدید آورده است. این امر نشان می دهد که هنرمند از رنگها و تأثیر آنها بر هم شناخت کافی داشته است. نکته شایان توجه این است که خط در سیطره رنگها در نیامده و اصالت و شخصیت آن کاملاً حفظ شده است. این کتیبه همانند نوعی نقاشی-خط، حاصل تلفیق و هم نشینی ملایم و مناسب طرح و نقش و خط و رنگ است.

طراح این کتیبه توانسته است با گردش موزون ساقه ختاینها به رنگ زرد که در زمینه لاجوردی خوب می درخشد، فضای شاد و بهارگونه کتیبه را کامل تر و زیباتر و جان بخش سازد. این نوع رنگ آمیزی ختاینها و گل و برگهای ظریف و ریز منحصر به دوره قاجار و متأثر از رنگهای شاد رایج در این دوره است. خلّاقیت و جرئت هنرمند در به کارگیری این همه رنگ نقطه عطفی است که شاید بتوان با اتکا بر آن، حرکتهای خوبی در کتیبه نگاری ایجاد کرد.

مرقد امامزاده زید همان خطاط کتیبه مسجد امام، یعنی محمد مهدی طهرانی با رقم «کاتب الحضرت السلطانی» بوده است. او «از خوشنویسان دربار فتح علی شاه قاجار است که تا زمان سلطنت ناصرالدین شاه در قید حیات بوده است؛ در کتیبه نگاری دست قوی داشته و غالب کتیبه های اینبه دولتی زمان فتح علی شاه به خط اوست.»^۶ کتیبه امامزاده زید در مقایسه با کتیبه های مسجد امام خلوت تر و پخته تر و کامل تر و کلمات آن با ترکیبات بهتری نوشته شده است. شاید علت آن فاصله چندساله تحریر آنها باشد که هنرمند در این مدت کارش پخته تر و کامل تر شده است. این هنرمند کارهای متعددی در آستان حضرت معصومه (ع) در قم انجام داده است، از جمله «دو کتیبه، یکی به قلم زر با تاریخ سال ۱۲۶۲، در بقعه منوچهرخان معتمدالدوله».^۷

ویژگیها

این کتیبه به لحاظ نوع استفاده از رنگ و تزیینات در تاریخ کتیبه نگاری ایران بی نظیر است. رنگهایی که در این کتیبه به کار رفته عبارت است از لاجوردی، زرد، قهوه ای روشن، سبز روشن، فیروزه ای، قرمز. ویژگی ممتاز این کتیبه این است که علاوه بر رنگ آمیزی داخل چشمه های

سیر تاریخی

اغلب تزئینات معماری از جمله خطوط مختلف و نقوش گیاهی ابتدا در تزئین کتاب و در هنرهای دستی مانند سفالگری نشو و نما یافت و کم‌کم وارد معماری شد. پیشینه تاریخی کاربرد رنگ در خط به قرون اولیه اسلامی می‌رسد، یعنی زمانی که رنگهای گیاهی طبیعی مانند قهوه‌ای و قرمز و سبز برای مشخص کردن اعراب و سوره‌ها و تعیین آغاز و پایان آیه‌ها به کار گرفته شد. بر سفالینه‌های دوره ایلخانی نیز رنگهای قرمز و سبز به کار رفته است؛ اما در کتاب‌آرایی دوره تیموری رنگ‌آمیزی داخل چشمه حروف مرسوم و در دوره‌های بعد پیوسته تکرار شد. در دوره صفویه، شاه‌محمود نیشابوری، هنرمند خوشنویس، با استفاده از نقوش گیاهی (ختایی و اسلیمی) داخل فضای خط و کلمات را نقاشی می‌کرد. این حرکت نخستین گامهای نقاشی-خط محسوب می‌شود. در دوره قاجار هنرمند نقاش اسماعیل جلایر نیز با همین نگاه خط را با نقاشی به هم آمیخت. «گروه دیگری از کارهای جلایر خط-نقاشیهای اوست. هرچند پیش از اسماعیل این شیوه هنری در ایران وجود داشت، اما او کسی است که این مکتب را به اوجی تازه رساند که پیش‌تر از او بی‌سابقه بود و پس از او نیز کسی به پایه وی نرسید.»^۸ این حرکات و خلاقیتها زمینه‌ساز نقاشی-خط امروز بوده است.

در معماری پیشینه این کار به تبع نسخه‌های خطی به دوره تیموری می‌رسد. این نوع رنگ در درون حروف در دوره صفویه در کتیبه‌های مسجد جامع، مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان و مقبره خواجه ربیع در مشهد با رنگهای سبز، مشکی و سبز روشن به کار رفته است. در این کتیبه‌ها محدوده رنگ‌آمیزی منحصر به داخل چشمه‌های حروف است و چندان تأثیری در رنگ‌آمیزی کل کتیبه‌ها ندارد. اما کتیبه امام‌زاده زید با توجه به شیوه رنگ‌گذاری در فضاهای داخلی کتیبه، ابداعی دیگر است و می‌توان آن را گام مهمی در تحول تزئینات کتیبه و خط تلقی کرد.

نتیجه

در دوره قاجار علاوه بر جریان انحطاطی‌ای که به تقلید از هنر غربی در هنر ایران پدید آمد، جریانی زنده و آکنده از ابداع و خلاقیت هنری در همه هنرهای ایران نضج گرفت

که تا اواخر آن دوره ادامه داشت. متأسفانه به برخی از این ابتکارات که می‌توانست هنر رو به زوال ایران را جانی تازه ببخشد و هنری ایرانی و متناسب با روزگار ما پدید آورد بی‌اعتنایی شده است. کتیبه گنبدخانه مرقد امام‌زاده زید در بازار تهران نمونه‌ای از آن است. در این کتیبه نوعی از کاربرد رنگ همراه با خط دیده می‌شود که می‌توان آن را ابداعی در کتیبه‌نگاری شمرد- ابداعی متعلق به بیش از ۱۸۰ سال پیش که متأسفانه دنبال نشده و اینتر مانده است. □

کتاب‌نامه

حاجی قاسمی، کامبیز (زیر نظر). گنجنامه (فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران)، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷.

بیانی، مهدی. احوال و آثار خوشنویسان ایران، ج ۳ و ۴، تهران، علمی.

سمسار، محمدحسین. کاخ گلستان (گنجینه کتب و نقاشی خطی)، گزیده‌ای از شاهکارهای نگارگری و خوشنویسی، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۷۹.

<http://www.chn.ir/news/?section=2&cid=16785>

پی‌نوشتها

۱. عضو هیئت علمی فرهنگستان هنر
۲. گنجنامه، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران، ص ۱۴۰.
۳. همان‌جا.
۴. <http://www.chn.ir/news/?section=2&cid=16785>
۵. منظور اللهیارخان آصف‌الدوله است که مدتی صدر اعظم فتح‌علی‌شاه بود. در زمان محمدشاه به حکومت خراسان رسید (با استفاده از دایرة‌المعارف مصاحب، ذیل «اللهیارخان آصف‌الدوله»).
۶. مهدی بیانی، احوال و آثار خوشنویسان ایران، ج ۳ و ۴، ص ۸۴۸.
۷. همان، ص ۸۴۹.
۸. سمسار، همان، ص ۲۹۶.